

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΡΟΜΑΝΤΙΣΜΟΣ

1830 – 1880

Λίνος Πολίτης

Ρομαντισμός είναι η τάση ν' απαλλαχτεί η τέχνη απ' τους καθιερωμένους κλασικούς κανόνες και να χαρακτηριστεί απ' τη λυρική έκφραση, την υπεροχή του αισθήματος και της φαντασίας και την προβολή του ατόμου. Γενικότερα είναι μια κοσμοθεωρία που παραγνωρίζεται η πραγματικότητα και προβάλλεται το φανταστικό το ιδανικό και παθητικό.

Ο ελληνικός ρομαντισμός δεν είναι ομολογουμένως ένα θέμα επίκαιρο· είναι ένα θέμα ιστορικό. Αν όμως η ιστορία είναι μια ασταμάτητη ροή από ανθρώπινες πράξεις και ενέργειες, τότε κάθε θέμα ιστορικό μπορεί να είναι, ως κάποιο ποσοστό, και επίκαιρο. Αν δεν είμαστε θλιβερά ξεμοναχιασμένοι στο παρόν — όπως πάμε πολλές φορές να γίνουμε— αλλά αναζητάμε, σαν ανάγκη φυσική, σαν το φυτό που απλώνει τις ρίζες του στο χώμα, να δεθούμε κι' εμείς και να τραφούμε με το παρελθόν, με ό,τι από το παρελθόν μπορεί να μετουσιωθεί σε τροφή πνευματική, τότε κι' ένα θέμα σαν αυτό που διάλεξα για να επικοινωνήσω μαζί σας απόψε, ο Ελληνικός Ρομαντισμός, μπορεί να γίνει ένα θέμα όχι χωρίς ενδιαφέρον. Ανήκει κι' αυτός στην πνευματική μας ιστορία, καλύπτει πενήντα ολόκληρα χρόνια της νεοελληνικής πνευματικής ζωής. Για μισόν αιώνα, από τα 1830 ως τα 1880, η νεοελληνική ποίηση του μικρού βασιλείου της Ελλάδας κυριαρχείται από τον ρομαντισμό και την καθαρεύουσα. Χρέος του ιστορικού είναι να ερευνά· χρέος του ακόμα μεγαλύτερο είναι να κατανοεί, ή να προσπαθεί να κατανοήσει. Και μάλιστα, σαν το γονιό που από ένστικτο δίνει τη στοργή του στο παιδί του το περισσότερο αδύνατο, Θα 'λεγα πως ο ιστορικός θα 'πρεπε να πλησιάζει με περισσότερη στοργή τις εποχές που είναι περισσότερο αδικημένες, λιγότερο ευνοημένες από τη Μοίρα. Πόσο πιο μεγάλη τότε και η αποζημίωση να βρεις ξαφνικά λίγο καθαρό τρεχούμενο νερό μέσα σε μια ξερή, απέραντη έρημο! Από τα δυο όπλα της κριτικής θα πρέπει ν' αφήσουμε ν' ατονήσει κάπως το ένα, τον έλεγχο, και να καλλιεργήσουμε περισσότερο το δεύτερο, την κατανόηση και τη συμπάθεια. Μόνο με τον έλεγχο θα είχαμε ασφαλώς πολλές και εύκολες νίκες· η ποίηση του νεοελληνικού ρομαντισμού είναι σ' αυτό το σημείο πολύ ευάλωτη. Και θα μπορούσα να κάμω τη διάλεξη τούτη τερπνή και διασκευαστική, διακωμωδώντας τους καθαρευουσιάνικους στίχους και τον ρομαντικό στόμφο των ποιητών του περασμένου αιώνα. Στο τέλος όμως θα έμενε, φοβούμαι, και στους ακροατές και σε μένα, το δυσάρεστο συναίσθημα του χαμένου μάταια καιρού, αν όχι και η τύψη πως γελάσαμε άπρεπα με τις αδυναμίες ενός ανθρώπου. Ας πλησιάσουμε λοιπόν τα πενήντα αυτά χρόνια της ελληνικής πνευματικής ζωής με συμπάθεια, ας παραμερίσουμε τις αδυναμίες, προσπαθώντας ν' ανακαλύψουμε μερικά —έστω κα ελάχιστα— στοιχεία γνήσια, Κάποιες (αν υπάρχουν) δροσερές, λυρικές φλέβες μέσα στη γενική αιχμηρότητα.

Η ποίηση στην καθαρεύουσα είναι μια υπόθεση που χρειάζεται αναθεώρηση. Η γενιά του 1880 (ο Δροσίνης, ο Καμπάς, ο Παλαμάς) και ο πρώτος μαχητικός δημοτικισμός είδαν, φυσικά, όλη αυτή την ποίηση σαν έναν εχθρό που έπρεπε να τον νικήσουν, αν ήθελαν να ζήσουν και να δημιουργήσουν. Αντιπροσώπευαν μια καινούργια γενιά, που ερχόταν γεμάτη δύναμη και ζωογόνα πνοή, για ν' ανανεώσει τη λογοτεχνία και την πνευματική ζωή. Και το κατόρθωσαν. Η νίκη τους δεν στάθηκε δύσκολη· ο ρομαντισμός έπεσε μόνος του, εσωτερικά μαραμμένος ο ίδιος· και η καθαρεύουσα γρήγορα παράτησε κι' αυτή το οχυρό της ποίησης, που δεν μπορούσε πια να το κρατήσει. Σήμερα μόνο, μετά από τόσα χρόνια, κρατά ακόμα μερικά οχυρά για να μας ταλανίζει.

Πώς μπορεί — αυτό ήταν το πιο συχνό και το πιο εύκολο επιχείρημα — να είναι η καθαρεύουσα γλώσσα τής ποίησης; Γλώσσα τής ποίησης είναι μονάχα η γλώσσα της καρδιάς. Πολύ σωστά. Σήμερα όμως οι αντιλήψεις μας για την ποίηση έχουν προχωρήσει κάπως πέρα από τις απλοϊκές αυτές διαπιστώσεις. Και σήμερα το βλέπουμε πως πολλές φορές η «γλώσσα της καρδιάς» συγγέεται με τη γλώσσα της καθημερινής ομιλίας· κι' αυτό το ξέρουμε πως είναι η χειρότερη παρεξήγηση. Από στίχους σαν κι' αυτούς στη δημοτική:

*Καθόμαστε στον κήπο πλάι-πλάι,
η άνοιξη τριγύρω μας γελάει,
η νύκτα όλη μ' άστρα κεντημένη
προβάλλει στα κατάμαυρα ντυμένη*

δεν σώζουν κάποιο άρωμα ποιητικό στίχοι γραμμένοι στην καθαρεύουσα σαν και τούτους:

*Τις την ψυχήν μου θα ημέρωση;
Τις εις τον πόνον μου θέλει δώσει
Πτερά Ζεφύρου;*

Δεν πρόκειται βέβαια εδώ, μιλώντας για την ποίηση στην καθαρεύουσα, να υπερασπισθώ την καθαρεύουσα στην ποίηση. Το θέμα είναι από την εποχή της γενιάς το 880, λυμένο τελειωτικά. Κι' αν σήμερα ορισμένοι από τους νεότερους ερωτοτροπούν πότε-πότε προς κάποιους τύπους και κάποιες εκφράσεις της καθαρεύουσας, τις τάσεις αυτές τις θεωρώ σαν μιά αντιμετώπιση εξωτερική μονάχα του

προβλήματος για ανανέωση του ποιητικού λόγου. Αλλά και η καταδίκη — σήμερα — των ποιητών του 19^{ου} αιώνα μόνο για το λόγο ότι γράψαν στην καθαρεύουσα μόνο για το λόγο ότι ήταν ρομαντικοί, είναι, νομίζω, μια στάση ελάχιστα κριτική. Κι' ακόμα η ομαδική καταδίκη όλων εκείνων των ποιητών δείχνει κι' αυτή την απουσία ενός λεπτότερου κριτικού ελέγχου. Στις κατατάξεις της η κριτική χρησιμοποιεί λεπτότερες διακρίσεις, δεν βαθμολογεί μ' να χοντροκομμένο ναί η όχι, μ' να καλό κακό. Οφείλει να χρησιμοποιήσει όργανα μετρήσεως λεπτότερα. Έστω κι' αν είναι όλοι αποτυχημένοι, κάποια ιεράρχηση πρέπει να υπάρχει μέσα σ' «αυτή την αποτυχία. Αποτυχημένοι ο Παράσχος, ο Καρασούτσας, ο Ζαλοκώστας. Όλοι όμως στον ίδιο βαθμό; Μήπως, παρ' όλη την καθαρεύουσα, παρ' όλον το ρομαντισμό, μπορούμε να ξεχωρίσουμε μερικές ποιητικές φωνές, που ίσως, με άλλες προϋποθέσεις ή σε άλλη εποχή, θα μπορούσαν να φτάσουν σ' έν' αξιόλογο αποτέλεσμα; Φωνές - θύματα της εποχής τους; Μια τέτοια ιεράρχηση θα καταδίκαιζε πιθανόν ανέκκλητα τον Παράσχο, θα έβλεπε όμως με κάποια συμπάθεια τον Καρασούτσα ή τον Βαλαβάνη· θα έβρισκε σε όλα του τα φανερώματα αντιποιητικόν τον Αλέξανδρο Σούτσο, ενώ θα μπορούσε να ξεχωρίσει τη λυρικότερη, γνησιότερα ποιητική φύση του αδερφού του τού Παναγιώτη.

Θα προχωρήσω ακόμα πάρα πέρα: το κριτικό μας αυτό κοίταγμα δεν θα 'πρεπε να καταδικάσει τον τάδε ποιητή για τον ρομαντισμό του και τον άλλον για την ψυχρή του καθαρεύουσα, αλλά θα 'πρεπε να δει και ν' αξιολόγησε ποτέ ο ποιητές αυτοί κάνουν ίσια-ίσια τον ρομαντισμό — ή την καθαρεύουσα — αρετή τους. Και δεν θα διστάζαμε τότε να πούμε τους ποιητές αυτούς άξιους, και (ως ένα βαθμό) επιτυχημένους.

Ας προσπαθήσουμε για λίγο να ξεχάσουμε και τον ρομαντισμό και την καθαρεύουσα—ας προσπαθήσουμε μάλλον να ξεχάσουμε την εποχή μας και την αντιπάθειά μας και για τα δυο Κι' ας ζητήσουμε νοερά να μεταφερθούμε στο ιδιαίτερο κλίμα της εποχής εκείνης. Ας μεταφερθούμε πίσω, στα 1862, τελευταίο χρόνο της βασιλείας του Όθωνος και της Αμαλίας — των ρομαντικών (όπως τους είπαν) βασιλέων. Θα μας φανεί ίσως παράξενη η Αθήνα της εποχής εκείνης, ίσως και να δυσκολευτούμε να την αναγνωρίσουμε με τα μονώροφα τα διώροφα σπίτια της Ερμαϊκής ή της Αιολικής οδού, τους αρχαίους περιπατητές, τις τόσες διαφορές από τη σημερινή μεγαλούπολη. Δεν είναι όμως την «παλιά Αθήνα» και τις γραφικότητές της που αναζητούμε — αρκετά τη ζωγραφίζουν και την ωραιοποιούν (και την ψευτίζουν) δημοσιογράφοι και άθηναιογράφοι. Η αναδρομή μας απαιτεί μια προσπάθεια περισσότερο πνευματική· ζητούμε, αν γίνεται, να μπούμε στο πνεύμα του καιρού, να ιδούμε τον Κόσμο με τα μάτια και τη διάθεση των ανθρώπων της εποχής εκείνης.

Ας πάρουμε γι' αυτό στα χέρια μας ένα έντυπο, ένα περιοδικό χαρακτηριστικό. Η *Ευτέρπη* από το 1855, που έχει πάψει να εκδίδεται. Το πιο αντιπροσωπευτικό περιοδικό είναι η *Πανδώρα*: λιγότερο λογοτεχνικό, περισσότερο εγκυκλοπαιδικό, μορφωτικό. 2 Απριλίου 1862. Ότι κυκλοφόρησε το φύλλο της 1 Απριλίου, φυλλάδιον 289, το πρώτο του ΙΓ' τόμου. Ένα άρθρο ιστορικό, «Περί της εν Πελοποννήσω Ενετοκρατίας» υπό Λεοπόλδου Ρανκίου, μετάφρασις Παύλου Καλλιγά, βιβλιογραφία για τα *Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps* του Guizot (υπογραφή Ρ= Ραγκαβής, περί του ναού της αγίας Αναστάσεως, είδηση για το 4^ο και 5^ο φυλλάδιο της Ιστορίας του ελληνικού Έθνους του Παπαρρηγόπουλου, και «Διάφορα»). Η λογοτεχνία αντιπροσωπεύεται ελάχιστα στο φυλλάδιο αυτό: «Τα κατά Πέτρον και Χαρίκλειαν (εκ των του Alfred de Musset)» έπεται συνέχεια.

Ωστόσο αν το φυλλάδιο αυτό της 1 Απριλίου δεν είναι και τόσο χαρακτηριστικό, ξεφυλλίζοντας τους τόμους της *Πανδώρας* του 1861 και του 1862 θα έχουμε μια αρκετά καθαρή εικόνα της πνευματικής κινήσεως της εποχής. Από τη λογοτεχνία κυριαρχούν οι μεταφράσεις διηγημάτων από τα γαλλικά: *Μάρθα η αεικίνητος*, *Ο καθρέπτης του διαβόλου*, *Κλαρίση*, *Τα καρνούφουλα της Φλανδρίας* — όλα ανώνυμα. Μαργαρίτα του Alfred de Musset (που φαίνεται πως ήταν ο πιο αγαπητός συγγραφέας). «Κλοτίδη! ανέκραξε προσήλωσασα τα βλέμματα εις την θυγατέρα της ... Κλοτίδη! ανέκραξε και πάλιν ολοφυρομένη». Μερικά ακόμα εκ του αγγλικού και εκ του ρωσικού. Ελάχιστα πρωτότυπα. *Ο Εμβαλωματάς*, διήγημα ιστορικών πρωτότυπων. *Το μέλαν δακτυλίδιον*, λυπηρόν ιστορήμα λυπηράς εποχής — υπογραφή Άγγελος (ασφαλώς ο Άγγελος Βλάχος). «Σκότος βαθύ, σκότος Άδου επικάθηται εις την χολεριώσαν πόλι (το θέμα είναι η χολέρα του 1854), ο ουρανός είναι καταπεφορτισμένος μελανά και βαρύτατα σύννεφα... εν μέσω της απαισίας εκείνης σιγής, εν μέσω το πενθήμου εκείνου και πνιγηρού σκότους και της διαρκούς μονοτονίας της ραγδαίως καταπιπτούσης επί του λιθοστρώτου βροχής...»

Μελανά σύννεφα, πένθιμον σκότος, η μονοτονία τής βροχής. Διαφορά μεγάλη δεν υπάρχει ανάμεσα στα πρωτότυπα και στα μεταφρασμένα γαλλικά. Η επικοινωνία άλλωστε με τη Γαλλία και τη δυτική Ευρώπη ακολουθούσε τότε ρυθμό πολύ πιο αργόν από σήμερα. Στο φύλλο της 15ης Φεβρουαρίου η *Πανδώρα* ανήγγελλε πως πέρυσιν ο Βίκτωρ Υγώ εξέδωσε τις «Παραδόσεις των Αιώνων» και «προ τινος ανέγνωμεν ότι εκδίδει εν μυθιστόρημα μέγα κοινωνικόν, *Οι θήτες*» - *Les Misérables!* Στο επόμενο φυλλάδιο πληροφορεί πνς «Τανχάυσερ επιγράφεται μελόδραμά τι του περιφήμου Γερμανού Ριχάρδου Ουάγνερ, αποτυχόν τον παρελθόντα χειμώνα εν τω μεγάλω θεάτρω (*grande opéra*) των Παρισίων».

Ποίηση όμως, όπως είπαμε, δεν έδινε πολλή η Πανδώρα. Αραιά μονάχα και στις τελευταίες σελίδες βρίσκουμε κάποιους στίχους: Τω θελκτικώ κορασίω Αργυρώ, Το παρελθόν, Ανάμνησις, Ο χειμών.

*Υπήρξεν άλλοτε καιρός, των νεαρών μου χρόνων,
Όποτε θλίψις και κλαυθμοί και στεναγμοί εκ πόνων
Ως τώρα δεν καθίστανον τας ώρας μου πικράς...*

Περίεργο είναι που η Πανδώρα δεν δημοσιεύει ποιήματα γνωστών δόκιμων ποιητών. Τα περισσότερα είναι ανώνυμα, αλλά υπογράφονται με αρχικά που δεν μπορούμε να τα ταυτίσουμε: Π. Μ., Σ. Σ. Στο φύλλο της 1 Ιανουαρίου 1862 κι ένα ενυπόγραφο: Εις τρία πτηνά ψάλλοντα παρά την θυρίδα μου. Βερολίνον 25 Νοεμβρίου 1861 Άγγελος Βλάχος. Είκοσι τριών χρόνων, σπουδαστής στη Γερμανία, ο Άγγελος Βλάχος νοσταλγεί την πατρίδα και θρηνεί κι' αυτός, όπως θρηνούν όλα τα ποιήματα και όλοι οι ποιητές. Στα ίδια τεύχη της Πανδώρας άλλωστε ο Κλέων Ραγκαβής, γιος του Αλέξανδρου, αποφθεγμάτιζει: «ποίησης αξία του ονόματος τούτου είναι η νεότερα, η από της καρδιάς πηγάζουσα και φιλόσοφος ποίησις· ποίησις είναι ή εν δακρύοις γραφείσα και εις δάκρυα κινούσα τον αναγιγνώσκοντα».

Ο Κλέων Ραγκαβής, ο Άγγελος Βλάχος (όπως κι' ο Αχιλλεύς Παράσχος) είναι γεννημένοι γύρω στα 1838 - 1840, μια ολόκληρη γενιά μετά τους πρώτους ρομαντικούς. Την Πανδώρα την κρατά στα χέρια της η παλιότερη γενιά. «Συντάκται» της είναι ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (ο Πατέρας του Κλέωνος), ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος και ο Νικόλαος Δραγούμης. Ωριμοί & άνθρωποι πια, φτασμένοι, καθηγητές, που πλησιάζουν ή έχουν περάσει τα 50. Το ρομαντικό ιδανικό δεν φαίνεται πια τόσο να τους συγκινεί. Ίσως γι' αυτό και οι στήλες του περιοδικού να δείχνονται αφιλόξενες στην ποίηση της εποχής.

Η νεότερη όμως γενιά δεν είχε βαρεθεί ακόμα τον ρομαντισμό, κάθε άλλο — φλεγόταν ίσως περισσότερο στη φλόγα του απ' ό,τι οι σεβασμοί σήμερα πρυτάνεις των γραμμάτων όταν ήταν κι' εκείνοι νέοι. Κι' η νέα αυτή γενιά χρειαζόταν ένα όργανο δικό της· κι' έκαμε ό,τι γίνεται συνήθως στις περιστάσεις αυτές: έβγαλε δικό της περιοδικό. Η Χρυσσαλλίς, που το πρώτο φύλλο της κυκλοφόρησε τον επόμενο χρόνο, την 1 Ιανουαρίου 1863, είναι ακριβώς το όργανο της καινούργιας αυτής γενιάς. Ο εκδότης της, ο Θεμιστοκλής Φιλαδέλφειος (τον γνωρίζουμε περισσότερο από την Ιστορία του των Αθηνών και από τον ποιητικό διαγωνισμό που ίδρυσε υστερότερα, τον Φιλαδέλφειο) είναι συνομήλικος με τον Άγγελο Βλάχο και τον Αχιλλέα Παράσχο. Κυριότερος συνεργάτης είναι ο Ειρηναίος Ασώπιος, λίγο πρεσβύτερος (κοντεύει τα 40), γιος κι' αυτός παλαιότερου, σεβασμιού καθηγητή, του Κωνσταντίνου Άσωπίου, του ανθρώπου που δέκα χρόνια πριν, με τα περίφημα «Σούτσεια» είχε χτυπήσει και τον αρχαϊσμό στη γλώσσα και τον ρομαντισμό στην ποίηση. Ο γιος όμως δεν & ακολουθεί τον νηφάλιο κριτικό στοχασμό του πατέρα. Αφού σπούδασε ιατρική στην Ιταλία, προσελκύσθηκε οριστικά από τη λογοτεχνία. Κι' έχει ζήσει από τα 1852 ως τα 1856 στο Παρίσι, πολύ κοντά σε δυο μεγάλους της εποχής, τον Αλέξανδρο Δουμά και τον Ερρίκο Χάινε. Προλογίζοντας το καινούργιο περιοδικό έγραφε πως σ' αυτό «θα περιέχεται το κ ά τ ι τ ι εκείνο, το οποίον ασθανόμεθα άπαντες χωρίς να δυνάμεθα να το εκφράσομεν, ό,τι δηλ. αναπνέομεν εις τον αέρα, ό,τι μάς προσβάλλει πανταχόθεν... ενί λόγω το σύνολον εκείνο το οποίον δύναται να ονομάσει τις βίον ή πνεύμα του ΙΘ' αιώνας».

Αυτό το νεωτεριστικό για την εποχή του και ακαθόριστο στις λεπτομέρειες «πνεύμα του ΙΘ' αιώνας» ήταν ασφαλώς για τον Ειρηναίο Ασώπιο το πνεύμα του φθίνοντος ρομαντισμού, όπως το ανέπνευσε στον αέρα του Παρισιού, στα φιλολογικά του καφενεία και στα λογοτεχνικά περιοδικά.

Γι' αυτό και το ξεφύλλισμα των φύλλων της Χρυσσαλλίδος μας δίνει μια καθαρότερη τομή στη λογοτεχνική ζωή της Αθήνας την εποχή της Μεσοβασίλειας απ' ό,τι τα σύγχρονα φύλλα της Πανδώρας. Η ανάγκη πρώτα-πρώτα για έναν υπεύθυνο κατατοπισμό για την πνευματική ζωή της Ευρώπης. Περί των συγχρόνων της Γερμανίας ποιητών, Ερρίκος Έινος (Heinrich Heine), βιογραφία του Μυσσέ, μετάφραση τού Εργάνη, άρθρο του Άγγελου Βλάχου για τον «Βάγνερ και την μουσικήν αυτού αναμόρφωσιν». Στη λογοτεχνία εξακολουθούν τα γαλλικά διηγήματα και τα μυθιστορήματα: *Αι δύο έρωμένοι* (του Alfred de Musset), *Η ανθοδέσμη της Κυρίας Πρεβό*.

Αλλά κυρίως η ελληνική ποίηση έχει πολύ ικανοποιητικό μερίδιο: ποιήματα των παλιότερων καθιερωμένων ποιητών, φυσικά: του Αλέξανδρου Ραγκαβή, του Παναγιώτη Σούτσου, του Ιωάννου Καρασούτσα, αλλά προπάντων των νεότερων, του Άγγελου Βλάχου, του Δημητρίου Βικέλα, του Αχιλλέως Παράσχου. Ο τελευταίος δημοσιεύει στα πρώτα φύλλα της Χρυσσαλλίδος τα ποιήματά του με το ψευδώνυμο Μαρία...: *Το ορφανό, Η Μύρτω και η Δάφνη* — σε μια γλώσσα ψευδοδημοτικίζουσα, διαφορετική από την καθιερωμένη υψηλή καθαρεύουσα:

*Η Μύρτω έχει της αυγής τη λάμψη και τη χάρι.
Σα νύχτα μοιάζει με χλωμό η Δάφνη μου φεγγάρι.*

Αλλά κιάλας στο τρίτο φυλλάδιο, κάτω από ένα τυπικό για τον Παράσχο ποίημα και τον παρακαμάζονται ρομαντισμό *Η άγνωστος*:

*Ναι, είναι ρέον δάκρυον ελέους η ψυχή μου,
Είναι του πόνου αδελφή εις της ζωής την πάλην*

που τυπώνεται με τ' όνομα πια του ποιητή, η Διεύθυνση σημειώνει: «Ο συνεργάτης ποιητής είχαν αποφασίσει να θέλγει υπό την μετριόφρονα της Μαρίας ψευδωνυμία της *Χρυσαλλίδος* τους αναγνώστας, αλλά φιλική εφημερίς απεκάλυψε του ποιητού το όνομα και διέλυσε ταχέως το γόητρον. Άλλως τε η ψευδωνυμία δεν είχαν απατήσει πολλούς, διότι στίχοι ως οι του Κυρίου Αχιλλέως Παράσχου προδίδουσιν ευκόλως του ποητού το όνομα».

Πρέπει λοιπόν να είχε κιάλας κάποιο όνομα το 1863 ο Παράσχος, μολονότι νέος, 25 χρονών. Στην επόμενη δεκαετία θα γίνει ένας από τους πιο αγαπημένους ποιητές του κοινού, και μετά το 1873, χρονιά όπου πεθαίνουν ο Ιωάννης Καρασούτσας και ο Δημήτριος Παπαρηγόπουλος, θα μείνει μόνος στην ποιητική κονίστρα. Αλλά ο Αχιλλεύς Παράσχος αντιπροσωπεύει πια την ύστερη φάση του νεοελληνικού ρομαντισμού, την παρακμή και το τέλος του. Με τους πλαδαρού του στίχους (είτε στην καθαρεύουσα είτε στη δημοτική), με την ανυπόφορη ευκολία του, με όλα τα ψεγάδια του ρομαντισμού που συγκεντρώνει, μπορεί να γοητεύει τους συγχρόνους του με το κοινό και το τετριμμένο που τους προσφέρει, αλλά συγχρόνως οδηγεί και τον ρομαντισμό στο αδιέξοδο και κάνει ολοένα και πιο συνειδητή την ανάγκη της αλλαγής.

Ας σταματήσουμε λοιπόν εδώ την αναδρομή μας· μας έδωσε, ελπίζω, μια εικόνα χαρακτηριστική της ποίησης του νεοελληνικού ρομαντισμού και σύγχρονα μας προϋδέασε και για το τέλος του. Δεν είναι όμως στο τέλος του ρομαντισμού που θα βρούμε τις κάποιες γνησιότερες φωνές που ζητήσαμε αρχίζοντας την έρευνά μας. Πρέπει ν' ανατρέξουμε σε χρόνια προγενέστερα. Ο ελληνικός ρομαντισμός, όπως τόσα άλλα κινήματα, διαγράφει μια χαρακτηριστική καμπύλη: αρχή – ακμή – παρακμή. Η αρχή του συμπίπτει με την ίδρυση του ελληνικού κράτους γύρω στα 1830, αμέσως ύστερ' από τον αγώνα της ανεξαρτησίας την ακμή του (και την υπερβολή του) θα τη ζητήσουμε στα χρόνια γύρω στα 1850, και η παρακμή πέφτει, είδαμε, μετά το 1862/63, μετά τη Μεταπολίτευση και την εγκαθίδρυση της νέας δυναστείας.

Εύστοχα ο Παλαμάς επισήμανε πως ο ρομαντισμός μπαίνει επίσημα και καθιερώνεται στην ελληνική ποίηση με τον *Οδοιπόρο* του Παναγιώτη Σούτσου. Στο τέλος του 1831 τυπώνεται στο Ναύπλιο, «εν τη εθνική τυπογραφία) η συλλογή *Ποιήσεις*. Πρώτο ποίημα ο *Οδοιπόρος* «ποίημα δραματικόν». Ο Παναγιώτης Σούτσος είναι την εποχή αυτή 25 χρονών. Ο *Οδοιπόρος* όμως είναι ποίημα ακόμα πιο νεανικό· τον έγραψε, όπως μας λέει ο ίδιος, 18 χρονών, στην Κροστάνδη της Τρανσυλβανίας, «εις τον νεφελώδη ορίζοντα της αρκτώας Ευρώπης».

Ας τ' ονομάζει δραματικό ποίημα (ή και, σε νεότερες εκδόσεις, τραγωδία), ο *Οδοιπόρος* είναι ένα ποίημα λυρικό, καθαρόαιμο ρομαντικό. Όλοι τα στοιχεία του ρομαντισμού, που κίνημα καινούργιο τότε, με την ανησυχία του, τη μελαγχολία του, την αποδέσμευση του συναισθηματικού στοιχείου, την τόλμη του ακόμα, έφερνε μια επανάσταση στη συμβατική ψυχρότητα το κλασικισμού, καθρεφτίζονται στο γνήσιο αυτό πρωτοπαίδι του ελληνικού ρομαντισμού. Οδοιπόρος! Το θέμα είναι από τα πιο αγαπημένα του ρομαντισμού η περιπλάνηση, η ερημιά. Ο Οδοιπόρος (ο ήρωας, εικόνα ιδεατή του ίδιου του ποιητή) είναι νέος ευγενικός από το Φανάρι. Αγαπά την ηγεμονόπαιδα Ραλού, αλλά τους χωρίζει ο πόλεμος, η ελληνική Επανάσταση. Γυρίζοντας στην Πόλη τη νομίζει πεθαμένη και «οδοιπόρος» γυρίζει όλα τα μέρη της γης:

*οκτώ φορές λουλούδισεν η φύσις
αφ' ου τα δύο μάτια μου δακρύων είναι βρύσες.
Μονάχον, μελαγχολικόν με είδεν, εις τα ζένα
ο παχνωμένος Τάμεσις και η αμμώδης Σένα. (ο Σηκουάνας δηλαδή)
Του έαρός μου πέρασαν οι ανθισμένοι χρόνοι
στο μέτωπόν μου έπεσε του γήρατος το χιόνι*

μέ τη σκέψη πάντα γυρισμένη στην ανάμνηση της Ραλούς. Τώρα έχει καταφύγει μοναχός στο Άγιον Όρος. Στο μεταξύ, παραριγμένη από την τρικυμία, η Ραλού (που δεν είχε πεθάνει) αποβιβάζεται με την τροφό της την Ευφροσύνη σε μια παραλία του Άθω. Οι δυο παλιοί αγαπημένοι συναντιούνται, αλλά δεν αναγνωρίζονται· ο ρομαντισμός αποστρέφεται ένα αίσιο τέλος, που θα στέρευε τόσο πρόωρα τις πηγές των δακρύων. Η μια παρεξήγηση διαδέχεται την άλλη, οι ήρωες λιποθυμούν, χάνουν τα λογικά τους, βλέπουν οράματα τρομερά, παραληρούν. Ο Οδοιπόρος αυτοκτονεί και ξεψυχώντας ανταλλάσσει τα πιο σπαρακτικά ερωτικά λόγια με τη Ραλού, που πέφτει κι' αυτή στο τέλος «κεραυνόπληκτος και αποθνήσκει».

Βέβαια όλ' αυτά μας φαίνονται σήμερα πολύ απίθανα και πολύ περίεργα. Είναι όμως γνήσια στον ρομαντισμό τους: αυτή η υπερβολή, αυτή η χωρίς επιφύλαξη προσήλωση στο ρομαντικό ιδανικό αποτελεί ίσια-ίσια και την κύρια αρετή τους. Ο Οδοιπόρος — αυτό που είπαμε προηγουμένως — μετατρέπει τον ρομαντισμό του σε αρετή. Κι' έθρεψε μ' αυτόν τον τρόπο την ευαισθησία γενεών πολλών Ελλήνων.

Δεν είναι άλλωστε ο ρομαντισμός ως ρομαντισμός ή μοναδική αρετή του *Οδοιπόρου*. Από τη στιγμή που θα δούμε με τέτοια διάθεση το ποίημα, θ' ανακαλύψουμε και άλλες, καθαρά ποιητικές, καθαρά λυρικές αρετές. Ο ποιητικός λόγος παρακολουθεί από κοντά τον ποιητικό στοχασμό και φτάνει σε μια ευτυχισμένη ολοκλήρωση, στους διαλόγους των δύο ηρώων το λυρικό πάθος βρίσκει μια σύμμετρη ποιητική έκφραση και δεν παραστρατίζει είτε προς την εκφραστική αδυναμία είτε προς την παραφωνία.

*Οδ. Ω! τι γλυκός με ήθελε φανεί αυτός ο βίος,
Στα ίχνη των βημάτων σου αν έτρεχ' αιωνίως
Πιστή καθώς ο ίσκιος σου η πένθιμη ψυχή μου!*

*Ρα. Να ήμουν το χυνόμενο ποτάμι της ερήμου,
Τα' αθώου βρέφους η ψυχή ενώ ζητεί να έβγη,
Η του σημάντρου η φωνή όπου θρηνεί και φεύγει!*

Η

*Χρυσήλιος αλκυονίς ημέρα· και φανείσα
Σκιρτά εις λευκοκύμαντον αιγιαλόν η νήσσα!
Το πλοίον εις τον ήλιον τα άρμενά του λύει,
Του ναύτου ο παιδρός ψαλμός γαλήνην προμηνύει.
Ν' αποχωρήσωμεν, Ραλού! απόψε· η εσπέρα
Προαναγγέλλει ούριον εαρινόν αέρα.*

Καλός μαθητής των Γάλλων ρομαντικών ο Παναγιώτης Σούτσος προσαρμόζει, θαρρείς, στην ελληνική γλώσσα τη φωνή τους. Πίσω από τους στίχους του σαν ν' ακούμε Λαμαρτίνο ή Βικτώρ Ουγκώ:

*Κρυσταλλωμένε Άθωνα! με θάμβος σε κυττάζω.
Δια το γιγαντώδες σου ανάστημα θαυμάζω.
Στης γης τα καταχθόνια τας ρίζας σου απλώνεις
Και με τα μαύρα Τάρταρα τον ουρανόν ενώνεις.*

*Salut, géant altier! Salut, mont sourcilleux!
Tes pieds pressent l' enfer, et ton front touche aux cieux.*

Στίχοι του Victor Hugo; Όχι· είναι στίχοι γαλλικοί του Παναγιώτη Σούτσου: Ode au Mont-blanc, dédiée à M. Victor Hugo. Τους εξέδωσε το 1828 στο Παρίσι: Odes d' un jeune grec. Εκεί βρίσκουμε, στη γαλλική τους (θάλεγα πρωτότυπη) διατύπωση πολλά από τα μοτίβα που αναπτύσσονται στον *Οδοιπόρο*. Ode prononcée sur le tombeau de la jeune Rhalou.

*J' erre autour de la tombe ou milieu des ténèbres
La pèlerin... Pèlerin...
J'ai vais cacher au sein d' un sombre monastère
de mes jours le pâle flambeau...*

Θα 'λεγα πως στο σημείο όπου ο λόγος γίνεται πιο επίσημος και πιο καθαρεύων ακούγονται από πίσω, σαν αρμονικοί ήχοι, οι στίχοι των Γάλλων ρομαντικών. Όπου όμως ο λόγος γίνεται λυρικότερος, η γλώσσα πλησιάζει προς τη δημοτική, αν δεν γίνεται πέρα ως πέρα δημοτική· οι αρμονικοί ήχοι είναι η θερμή, παλλόμενη ζωντανή λαλιά.

*Οδ. Αυτό βλέπεις το ποτάμι
Όπου τρέχει θολωμένο;
Αυτό βλέπεις το καλάμι
Το ξερό, το κρυτωμένο;
Εγώ είμαι το καλάμι·*

*Το ποτάμ' είν' η ζωή μου·
Και το μέλλον μου, αι άμμοι
Της ξερής αυτής ερήμου*

*Η Ραλού: Ήλθ' ο Μάρτης, με τον Μάρτη γύρισαν τα χελιδόνια
Και σταις βρύσες κατεβαίνουν ταιρι ταιρι τα τρυγόνια.
Κ' εγώ πάντα χωρίς ταιρι
Κι' άνοιξη και καλοκαίρι
Κλαίω... κι' εις ταις ξέναις πέτραις κτυπώ μόνη το κεφάλι,
Σαν τι θάλασσα που κλαίει και κτυπά στο περιγιάλι.*

Μα εδώ συμβαίνει κάτι πολύ περίεργο. Τους στίχους σάς τους παρέθεσα από την πρώτη έκδοση του 1831. Το ποίημα είχε μεγάλη διάδοση και πολλές επανεκδόσεις. Και σε κάθε επανέκδοση ο Παναγιώτης Σούτσος «διόρθωνε», δηλ. χαλούσε τους ίδιους του τούς στίχους, τους έδινε όλοένα και πιο καθαρεύουσα, πιο αρχαϊκή μορφή, και τους έκανε να χάσουν την πρωταρχική αφέλεια και τη δροσεράδα τους. Είν' ένα φαινόμενο από τα πιο περιεργα — και τα πιο αποκαρδιωτικά: στην ποίηση, στον πεζό λόγο, στα επίσημα έγγραφα του Κράτους, η γλώσσα όσο πάει και εξαρχαΐζεται, χάνει την απλή χάρη των επαναστατικών και των πρώτων μεταεπαναστατικών χρόνων και παγώνει στη συμβατικότητα των τύπων του αρχαϊσμού. Από την μετριοπαθή καθαρεύουσα ή «καλλωπισμένη» δημοτική του Κοραή στον αρχαϊσμό και στον άκρατο αττικισμό του Κόντου. Στα 1853 ο ίδιος ο Παναγιώτης Σούτσος στη *Νέα Σχολή του γραφομένου λόγου* θα υποστηρίξει θεωρητικά τον πλήρη εξαρχαϊσμό (τους μονολεκτικούς μέλλοντες και τ' απαρέμφατα) και θα μεταμορφώσει πάνω σ' αυτή τη βάση αμετάκλητα τους παλιότερους στίχους του — ο Σούτσος που γύρω στα 1830, παράλληλα με τον *Οδοιπόρο*, έγραφε στίχους ολότελα δημοτικούς σαν κι' αυτούς:

*Στα σκοτεινά
Μεσ τα βουνά
Οι άνεμοι γυρίζουν
Κ' η καλαμιαίς
Σταις ερημιαίς
Σαλεύουν και σφυρίζουν.*

Εκεί, γύρω στα 1830, η φαναριώτικη παράδοση πάει να συμπέσει με τη δημοτική. Ο Φαναριώτης Αλέξανδρος Σούτσος θεωρεί (σωστά) πως συνεχίζει την παράδοση του Χριστόπουλου:

*Εις τον ωραίον Βόσπορον, εις της τρυφής τα στήθη
Η ποίησις της νέας μας Ελλάδος εγεννήθη.
Εκεί ο Αθανάσιος, ο νέος Ανακρέων...*

Αλλά και ο Σπυρίδων Τρικούπης με τα *Λυρικά* του Χριστόπουλου στο χέρι παροτρύνει το Σολωμό ν' αφιερωθεί αποκλειστικά στην ελληνική ποίηση — το Σολωμό, που θα τιμήσει ιδιαίτερα τον Χριστόπουλο στον *Διάλογο*. Το 1830 ο Αλέξανδρος Σούτσος πάλι γράφει μια κωμωδία, τον *Άσωτο* (σε μια γλώσσα, ας σημειωθεί, εντελώς δημοτική) και την αφιερώνει με πάρα πολύ τιμητικά λόγια στον γιατρό Διονύσιο Ταλιαπέτρα, περαστικόν τότε από το Ναύπλιο — τον ίδιο Διονύσιο Ταλιαπέτρα, τον φίλο του Σολωμού στις εύθυμες ζακυθινές συντροφιάς, τον ίδιο που, πριν έρθει στη Ζάκυνθο, στην αυλή του Αλή πασά είχε γνωρίσει τον Βηλαρά και ήταν φορέας των ιδεών του. Βηλαράς, Χριστόπουλος, Σολωμός, Αλέξανδρος και Παναγιώτης Σούτσος. Ποια βάσκανη, αλήθεια, Μοίρα έκαμε υστερότερα το χάσμα ανάμεσα στις δυο παραδόσεις τόσο τεράστιο και αγεφύρωτο; Ποιος κακός δαίμονας έβαλε τον Παναγιώτη Σούτσο να καταστρέψει με το ίδιο του το χέρι τους στίχους του και να τους μαράνει σε τέτοιο σημείο:

*Η Λήμνος η περίρρυτος εκεί και η ακτή της
Η βαθυκύμαντος ακτή, καθ' ην ο Φιλοκτήτης
την ποδοβόρον έτρεφε και θάλλουσαν του νόσον·
Αυτοκράτορων κτίρια εκεί Ελληνογλώσσων!*

Τρία χρόνια μετά τον *Οδοιπόρο*, το 1834, ο Παναγιώτης Σούτσος μας δίνει μια «μυθιστορία», τον *Λεάνδρο*. Είναι το πεζό αντίστοιχο του *Οδοιπόρου*. Βρισκόμαστε στο ίδιο κλίμα του παράφορου, του δίχως όρια έρωτα. Ο Λεάνδρος συναντά στην Αθήνα την Κοραλία, ιδανική αγάπη των παιδικών του χρόνων, αλλά παντρεμένη και μητέρα ενός μικρού παιδιού. «Αι πρώται ερωτικά εντυπώσεις...

αναγεννώνται ισχυρότερα και εις αμφοτέρα τα μέρη». Εμπόδιο όμως στέκεται ανάμεσά τους το αίσθημα της τιμής και του χρέους. Και τους αναλίσκει το πάθος. Στο τέλος «η Κοραλία αποθνήσκει και ο Λεάνδρος αυτοκτονείται». Όλο το έργο αποτελείται από μια σειρά επιστολών που ανταλλάσσουν οι δυο νέοι, μεταξύ τους και με δυο φίλους. Το πρότυπο είναι φανερά ο *Βέρθερος* και οι *Επιστολές του Ιάκωβου Ορτις* (ίσως και ο *Υπερίων* του Χαϊλντερλιν;). Το ύφος είναι φτασμένο στην υπερβολή, ωστόσο που και που μπορεί και βρίσκει τόνους τρυφερούς, αυτή η πλησμονή του πάθους κάπου-κάπου έχει τη δύναμη να μας παρασύρει. (Αν δεν κινδύνευε να θεωρηθεί παραδοξολογία, θα 'λεγα πως η ατμόσφαιρα θυμίζει κάποτε τις καλύτερες σελίδες από *Τα δυο τριαντάφυλλα το Χάρου* του Ψυχάρη).

Τον άλλο χρόνο, 1835, ο Σούτσος εκδίδει μια ποιητική συλλογή, *Η Κιθάρα*. Κυριαρχεί ένας τόνος μελαγχολίας, με κίνητρα όμως περισσότερο πατριωτικά και πολιτικά. Ο ποιητής αναθυμάται τον ευτυχισμένο καιρό της δόξας του Εικοσιένα και τον συγκρίνει με την σημερινή παρακμή. Αλλά πάλι ποιήματά του εξακολουθούν την παλαιότερη κλασικιστική γραμμή του Χριστόπουλου. Η κυρίως ρομαντική γραμμή, η γραμμή του *Οδοιπόρου* είναι περιορισμένη σ' ελάχιστα ποιήματα στο τέλος της συλλογής: *Αι σκιάι, Ο θάνατός της, Το μοναστήριον, Η θάλασσα της Αττικής*.

*Ω θάλασσα! σ' εχρύσωσε τετράκις η σελήνη,
Κι' αντί να βλέπει τον γλαυκόν καθρέπτην σου κ' Εκείνη,
Ιδέ με· μόνος κάθημαι στην πέτραν της ερήμου,
Όπου την είδες άλλοτε να κάθεται μαζί μου.*

Η ποιητική δύναμη είναι φανερά μειωμένη. Στο κατώφλι των τριάντα του χρόνων ο Παναγιώτης Σούτσος φαίνεται σα να χάνει τον πραγματικό αυτό του, τη ρομαντική του αρετή. Ότι ακολουθεί υστερότερα δεν προσθέτει τίποτα στο έργο του: αρχίζει ο στόμφορ, η παραφωνία: *Μεσσίας*, μετά χορωδιών, *Ευθύμιος Βλαχάβας, Καραϊσκάκης* (λυρικών δράμα). Στα 1853 το παραστράτημα της *Νέας Σχολής το γραφομένου λόγου* με την παγωμένη του πνοή που μαραίνει τα πάντα. Ως το θάνατό του στα 1868 δεν αποτελεί πια καμιά ποιητική παρουσία. Ουσιαστικά έχει πάψει να υπάρχει για την ποίηση από την έκδοση της *Κιθάρας* — αν όχι κιόλας από τον *Οδοιπόρο*. Ένα από τα συχνά φαινόμενα ποιητών που ό,τι είχαν να δώσουν το έδωσαν στα νεανικά τους χρόνια.

Δεν θα μιλήσουμε καθόλου για τον αδερφό του τον Αλέξανδρο. Ποιητικά δεν παρέχει κανένα ενδιαφέρον το έργο του — ακόμα λιγότερα μάλιστα τα μακροσκελή του ποιήματα που προβάλλουν με τις περισσότερες αξιώσεις: *Ο Περιπλανώμενος, Η Τουρκομάχος Ελλάς*.

Σύγχρονος με τους αδερφούς Σούτσους, γεννημένος κι' αυτός την πρώτη δεκαετία του αιώνα, στα 1809, Φαναριώτης σαν κι' εκείνους, ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής αξίζει αντίθετα να μας απασχολήσει περισσότερο. Δεν είναι η κατάλληλη ώρα να παρουσιάσουμε την πολύπλευρη προσωπικότητά του (ήταν αρχαιολόγος, πανεπιστημιακός καθηγητής, πολιτικός, πολυγράφος), να μιλήσουμε για τη χάρη και την αβρότητα που θα είχε η παρουσία του στα κοσμικά σαλόνια της εποχής ή στα διπλωματικά ανακτοβούλια. Μας ενδιαφέρει αποκλειστικά το ποιητικό του έργο. Απ' αυτό οι ανθολογίες μας έχουν δώσει κατά κόρον τον *Διονύσου Πλου*, έργο σημαντικό, καθώς θα δούμε, αλλά μεταγενέστερο, της ώριμης ηλικίας του.

Ο Ραγκαβής όμως ξεκινά κι' αυτός, γύρω στα 1830, μαζί με τους αδερφούς Σούτσους τον δρόμο του ρομαντισμού και συγκεντρώνει τα πρώτα του ποιήματα σε τόμο το 1837. Το μεγαλύτερο μέρος καταλαμβάνει ένα μακρότατο «δραματικό ποίημα», η *Φροσύνη* — το επεισόδιο της Κυρά-Φροσύνης προσφέρεται πάντα σε ανάπτυξη ρομαντική. Η υπόλοιπη συλλογή μοιράζεται σε «διάφορα» ποιήματα και σε πολύ περισσότερα «δημοτικά». Στα «διάφορα» η γλώσσα και το κλίμα είναι τα καθιερωμένα ρομαντικά: *Σκέψεις της ερημίας, Αθανασία, Τα μνήματα*:

*Περί τον κόσμον ως σκιά πλανώμαι και στενάζω,
Σπουδάζω τους κατοίκους του, τα πάθη των θαυμάζω...*

Περισσότερα είναι τα «δημοτικά» — όλα γραμμένα στη δημοτική. Πολλά απ' «αυτά είναι τραγούδια που συνέθεσε ο αναθρεμμένος στην Ευρώπη Ραγκαβής για να ψάλλονται πάνω σε γνωστούς ξένους σκοπούς. Auf grün belaubter Haide. Στην μέσην το σπαθί μου — Το άλογο μαζί μου — Και σαν πουλί πετώ. Η: Βαριά καρδιά, πικρή καρδιά γιατί αναστενάζεις; — Βοριάς μουγκρίζει στα κλαδιά — Κι' εσύ μ' αυτόν φωνάζεις. Παρόμοιο είναι και το πασίγνωστο:

Μαύρ' είν' η νύχτα στα βουνά — Στους βράχους πέφτει χιόνι.

Μεγαλύτερο ποίημα είναι *Η Ταξιδεύτρια*:

*Κόρη με τα χρυσά μαλλιά στους κρυσταλλένιους ώμους,
Πού τρέχεις ολομόναχη της ερημιάς τους δρόμους;
Νύκτα χορεύουν τα στοιχιά, γυρνούν ανεραΐδες.
Να τριγυρνά μεσάνυκτα ποιαν κόρη ποτέ είδες;*

Το ίδιο αγαπημένο ρομαντικό θέμα της ερημικής περιπλάνησης. *Όδοιπóρος, Ταξιδεύτρια, Περιπλανώμενος*. Αύτη ή κόρη που τρέχει ολομόναχη στους δρόμους της ερημιάς είναι αδερφή δίδυμη του *Όδοιπóρου*. Γυρεύει τον αγαπημένο της που έχασε. Η σκηνογραφία παρουσιάζει έρημους τόπους, τρομαχτικούς, όπου φυσούν οι άνεμοι και τριγυρνούν τα στοιχιά και οι νεράιδες — κάτι ανάμεσα στον φυσικό και στον υπερφυσικό κόσμο. Όπως και στον *Όδοιπóρο* ο νέος την είχε αφήσει για να πολεμήσει, κι' έχει σκοτωθεί. Η νέα φτάνει στον τάφο του, ακούγεται από μέσα η φωνή του· στο τέλος παρουσιάζεται κι' ο ίδιος — σκιά ή βρικόλακας — θύμηση του δημοτικού τραγουδιού του νεκρού αδερφού, της *Λεωνώρας* του Bürger, του Erlkönig, του Goethe.

Το μεγαλύτερο και σπουδαιότερο (*αποσπάσματα δημοτικού ποιήματος* το επιγράφει) είναι ο *Δήμος κ' Ελένη*· το είχε εκδώσει κιόλας το 1831. Εδώ δεν είναι μόνο η γλώσσα δημοτική· και όλη η διάθεση φαίνεται φανερά επηρεασμένη (ως και στα ονόματα των ηρώων) από τον κόσμο της δημοτικής παράδοσης και του δημοτικού τραγουδιού. Το κλίμα όμως είναι ολότελα ρομαντικό, η υπόθεση βυρωνική: Μια νέα κόρη χριστιανή την έχει κλέψει ένας πασάς, την αγαπά και τη σέβεται. Ένας νέος, κλέφτης, ο Δήμος, την αρπάζει, πάνε μαζί σ' έναν γέρο ερημίτη να τους παντρέψει, αλλά αυτός αρνείται και ο Δήμος τον σκοτώνει· αποκαλύπτεται όμως πως είναι ο πατέρας του, ο παλιός αρματολός Λιάκος, και πως η Ελένη είναι κι' αυτή κόρη του, δηλ. αδερφή του Δήμου. Παρ' όλον τον βυρωνισμό της υπόθεσης, η ανάπτυξη μας πλησιάζει φανερά στον κόσμο του δημοτικού τραγουδιού. Ορισμένες περιγραφές της φύσης, ορισμένες μεταπτώσεις δείχνουν γνήσιο λυρισμό και ανώτερη ποιότητα. Αρχίζει:

*Κρύψε, βοσκέ, την κάιδα σου και παύσε τα τραγούδια.
Στα άστρα τα παράθυρα του σαραγιού γυαλίζουν·
Αράπηδες στον χαρεμιού την θύραν ρουχαλίζουν.
Βλέπεις την κάτασπρη μορφή στον κήπου τα λουλούδια;
Πες, πες με, είναι σύννεφο, σταλμέν' από τη δύσι
Του παλατιού τ' αμάραντα λουλούδια να ποτίσει;*

Η

*Ακόμα δεν κατέβηκε στο κύμα το φεγγάρι·
Ακόμα η ανατολή γαρόφαλα δεν χύνει.
Πουλί μου, τόσο πάρωρα ο ύπνος σε αφήνει;
Ησύχασε στο πλάγι μου στο δροσερό χορτάρι.*

Ο δημοτικός δεκαπεντασύλλαβος παίρνει εδώ κάποια ιδιαίτερη χάρη με τη σταυρωτή αυτή — τόσο ασυνήθιστη στη φαναριώτικη ποίηση — ομοιοκαταληξία. Ο Ραγκαβής προσέχει πολύ τη γλώσσα, το στίχο, και μέσα στον *Δήμο κ' Ελένη* επιχειρεί και λυρικότερους, μουσικότερους συνδυασμούς μικρότερων και μεγαλύτερων στίχων:

*Έλα κοντά, πουλί μου,
Και στα πλευρά μου κοίμου·
Μυρίζουν τα πουρνάρια
Και το κλαδί του θύμου,
Και της νυκτός η πάχνη δροσίζει τα χορτάρια.
Την σιωπήν του ύπνου συγχύζει το αηδόνη,
Κ' η σιγανή φωνή μου,
Κ' οι ταραγμένοι κλώνοι.
Έλα κοντά, πουλί μου,
Και στα πλευρά μου κοίμου.*

Τη γραμμή αυτή των «δημοτικών» του ποιημάτων δεν την ακολούθησε στα υστερότερα χρόνια ο Ραγκαβής —αλλά ούτε και τη γραμμή του ρομαντισμού. Γράφει πολλά, αφάνταστα πολλά, και διηγήματα, και μυθιστορήματα, και μεταφράσεις. Η καθαρή ποίηση έχει το λιγότερο μερίδιο στα γραψίματά του, μολονότι γράφει του κόσμου τους στίχους, ακόμα και σε λευκώματα κυριών και για τους διανομείς των εφημερίδων. Γι' αυτό κι' έρχεται κάπως περίεργα στα υστερότερα χρόνια το μακρύ

ποίημά του *Διονύσου Πλους*, βγαλμένο χωριστά στα 1864, όταν είναι 55 χρονών. Βρισκόμαστε πολύ μακριά από την *Ταξιδεύτρια* και τον *Δήμο κ' Ελένη* — μακριά και από το δημοτικό και από το ρομαντικό περιβάλλον. Το θέμα είναι αρχαϊκό, το γνωστό επεισόδιο από την αρχαία μυθολογία του θεού Διονύσου με τους Τυρρηγούς πειρατές. Και η γλώσσα είναι αρχαϊζουσα, υπεραρχαϊζουσα — τεχνητή, με λέξεις σπάνιες επίτηδες διαλεγμένες:

*Πλούσιαι πόρπαι προς στολήν
διάλιθοι συνείχον
της κόρης την αναβολήν,
κ' εις την χρυσήν της κεφαλήν
τον πλούτον των βοστρύχων.*

Οι τορνευμένες αυτές πεντάστιχες στροφές με το λιγυρό μετρικό σχήμα, όπου οι παροξύτονες ομοιοκαταληξίες πέφτουν κανονικά στον 2^ο και στον 5^ο στίχο και οι οξύτονες παίρνουν πάντα μαζί τους και το σύμφωνο που προηγείται (αχανούς – ουρανούς – κυανούς), είναι όλες σκαλισμένες από χέρι τεχνίτη. Πουθενά ο τόνος δεν χαλαρώνεται, πουθενά ο στίχος δεν γίνεται πλαδαρός, πουθενά δεν χωρά η ελάχιστη παραφωνία. Σμιλευμένες ως την ελάχιστη λεπτομέρεια, αριστούργημα αληθινό λεπτής χαρακτηριστικής, διαδέχονται η μια την άλλη σε μια μουσική ροή και προκαλούν μαζί με τον θαυμασμό κα κάποια αλλόκοτη γοητεία:

*Η κόρη βλέπ' η τρυφερά
Την απειλούσαν πάλην,
Και ως δειλή περιστερά
προς την προστάτιν αφορά
του εραστού αγγάλην.*

Ο νεοκλασικισμός στάθηκε κι' αυτός, όπως και ο ρομαντισμός, ο στόχος της νεότερης κριτικής. Δεν θέλω να πω άδικα. Πολλά από τα δεινά που μαστίζουν ακόμα την πνευματική μας ζωή στον νεοκλασικισμό τα χρωστούμε. Όμως σήμερα ξέρουμε και αξιολογούμε τα νεοκλασικά στίτια της Αθήνας — όσα σώζονται ακόμα όρθια — ξέρουμε να θαυμάζουμε τη λεπτή επεξεργασία του μαρμάρου στις κολόνες του Πανεπιστημίου ή της Ακαδημίας, τους ροκάδες και τ' ανθέμια στις στήλες του νεκροταφείου. Όμοια μ' εκείνα έχει λειτουργήσει το χέρι του Ραγκαβή τους στίχους του. Ο *Διονύσου Πλους* είναι το κατ' εξοχήν ποίημα του νεοκλασικισμού. Σ' αυτό μετατρέπει ο Ραγκαβής την καθαρεύουσα, την αρχαϊζουσα γλώσσα του σε αρετή. Απ' αυτή την άποψη δεν έμεινε ανεξέλικτος όπως ο Παναγιώτης Σούτσος: η μεταμόρφωσή του από τον άκρατο ρομαντισμό της δεκαετίας 1830—1840 στον αρχαϊσμό της δεκαετίας 1860—1870 στάθηκε μια μεταμόρφωση δημιουργική.

Ο γνησιότερος ρομαντισμός γύρευε όμως νεότερους εκπροσώπους για να επιζήσει. Δεν θα κάμω λόγο για τον Γεώργιο Ζαλοκώστα, που είναι ένας ποιητής περιέργα μοιρασμένος και διγλωσσος, ούτε για τον Θεόδωρο Ορφανίδη, δέκα χρόνια νεότερον από τους πρώτους ρομαντικούς, που ακολουθεί περισσότερο τη γραμμή του Αλέξανδρου Σούτσου και μένει στα περισσότερα ποιήματά του έξω από την περιοχή της ποίησης. Θα προχωρήσω σε δυο ποιητές, που είναι γεννημένοι την τρίτη δεκαετία του αιώνα, 1822 ο ένας, 1824 ο άλλος — τη χρονιά που γεννήθηκε και ο Βαλαωρίτης: ο Ιωάννης Καρασούτσας και ο Δημοσθένης Βαλαβάνης. Είκοσι χρόνια νεότεροι από τους πρώτους εισηγητές του ρομαντισμού στην Ελλάδα παίρνουν στα χέρια τους το δίδαγμά τους και το προχωρούν, σε μια στιγμή που των άλλων τους ξέφευγε από τα χέρια.

Και οι δυο είναι προικισμένοι ποιητές. Ο Βαλαβάνης, από την Καρίταινα της Πελοποννήσου, πέθανε φθισικός στα τριάντα του χρόνια. Δεν πρόφτασε να δημοσιεύσει παρά ελάχιστους στίχους Κι' ένα διήγημα. Από τα έξι-εφτά όλα όλα ποιήματά του χαρακτηριστικό είναι πως τα μισά είναι στην καθαρεύουσα (την τυπική τής εποχής) και τα μισά στη δημοτική — μια δημοτική μάλιστα θερμή, όχι ψυχρά λειασμένη, με όλη την τραχύτερη χάρη της, αντλημένη από τις καθαρότερες πηγές: προέρχεται άλλωστε ο Βαλαβάνης από την ύπαιθρο και όχι από μεγάλο κοσμοπολιτικό κέντρο (την Πόλη, ή Σμύρνη, την Αθήνα), όπως κατά κανόνα όλοι ο άλλοι που είδαμε).

Σημαντικότερος για την επισκόπησή μας είναι ο Ιωάννης Καρασούτσας. Γεννήθηκε στη Σμύρνη, μαθητής σπουδάζει στη Σύρο και εκδίδει εκεί πρώιμα, 1839 και 1840, τις πρώτες του ποιητικές συλλογές. Τον βρίσκουμε ύστερα στο Ναύπλιο και στην Αθήνα να ζει μια ζωή αποτραβηγμένη και μάλλον δύσκολη. Το 1873 «εν απευκταία ώρα οδυνηράς αλλοφροσύνης» (όπως λέει ο βιογράφος του Άγγελος Βλάχος) αυτοκτονεί — και είναι 50 χρονών. Δεν είναι ο μόνος από τους ρομαντικούς ποιητές που αυτοκτονεί σαν τους ήρωες των ποιημάτων τους (τον Οδοιπόρο ή τον Λεάνδρο): ο Ισιδωρίδης Σκυλίτσης, ο Αντώνιος Καλαμογάρτης, ο Γ. Πωπ — ελάσσονες βέβαια όλοι — αυτοκτονούν. Ο Βαλαβάνης πεθαίνει φθισικός στα τριάντα του χρόνια, στην ίδια ηλικία φθισικός πεθαίνει και ο

Σπυρίδων Βασιλειάδης, νεότεροι πεθαίνουν ο Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, ο Ηλίας Καλαμογάρτης — ο Παπαρρηγόπουλος είναι και στη ζωή του δύστροπος, μελαγχολικός, ο Αχιλλεύς Παράσχος απροσάρμοστος και «μποέμ». Υπάρχει κάτι που μπορούμε να τ' ονομάσουμε «ρομαντική πράξη», ή — όπως αλλιώς ειπώθηκε — μια «μέθη» ρομαντική, που παρασύρει τους ανθρώπους στις πράξεις τους, στη ζωή και στο θάνατό τους. Ο ρομαντισμός — και για τους Έλληνες ρομαντικούς — δεν είναι μίμηση μονάχα εξωτερική· έχει περάσει στο αίμα τους, έχει καταζιωθεί με την πράξη.

Ο Καρασούτσας, από τους εισηγητές του ρομαντισμού ακολουθεί περισσότερο τη λυρική γραμμή του Παναγιώτη Σούτσου και του Ραγκαβή. Στην πρώτη του συλλογή βάζει για προμετωπίδα στίχους από τον *Οδοιπόρο*, την δεύτερη προλογίζει ο Ραγκαβής. Με τον τελευταίο έχει την ίδια αίσθηση της ποιότητας, της στιχουργικής εντέλειας, έχει ακόμα μια αίσθηση του μέτρου· απέχει από τον υπέρμετρο ρομαντισμό και τείνει σ' έναν αρχαϊσμό κλασικότερο. Την ταραγμένη ρομαντική ατμόσφαιρα, τις νύχτες, τις ερημικές περιπλανήσεις τις διαδέχεται κάποια γαλήνη και κάποιο άρωμα εαρινό.

*Εις δάσος ελαιών μονήρες,
Και φρίκης και γαλήνης πλήρες,
Εις Υμηττού τας υπορείας*

Και περιγράφει ένα εξωκλήσιον της Αττικής, τους βοσκούς, το ρυάκι. Τόνοι ειδυλλιακοί, από καιρό ξεχασμένοι. Και κάτω από τους αρχαϊκούς στίχους διακρίνεται μια ευαισθησία ποιητική και μια θερμότητα άγνωστη ως τώρα:

*Ηλθες, Μάρτιε, ήλθες, λοιπόν,
Κ' επρασίνισαν πάλιν οι κάμποι,
Και το βλέμμα του Έαρος λάμπει,
Λάμπ' εις όλην την γην χαρωπόν.*

*Ηλθες Μάρτιε, κ' ήλθαν μαζί
Αύραι, ρόδα, φωναί ἀηδόνας,
Κ' η ταφείσα εις πλάκα χιόνος
Φύσις θάλλει εκ νέου και ζει.*

Γέρων αιτιδός ψάλλον το έαρ. Η επάνοδος του έαρος.

*Το έαρ το γλυκό εφάνη
Χαίρε, ω φύσις θεσπεσία!
Με σε ζωήν αναλαμβάνει
Κ' η τεθλιμμένη μου καρδιά.*

*Εις τα πολύστονά μου στήθη
Σχεδόν εσίγησεν ο πόνος,
Σχεδόν η νάρκη διελύθη
Του αιωνίου των χειμώνος.*

Κάποια γνώριμη, αγαπημένη φωνή σαν να μας θυμίζουν αυτοί οι στίχοι:

Μα χτες καθώς με θάρρεψε το γέλιο του Μαρτιού

Δίπλα στη φύση βρίσκει ό ποιητής τις καλύτερες στιγμές του: Ύμνος της εσπέρας, Εις τον ήλιον της Αττικής, Η αυγή εις το Σούνιον, Όρθρος. Η ρομαντική νύχτα σα να υποχώρησε σε κάποια ελπιδοφόρα χαραυγή. Ακόμα και σε ποιήματα με διαφορετικό περιεχόμενο, ελεγειακά ή άλλα, εικόνες ή παραβολές παρμένες από τη φύση δίνουν σ' όλο το ποίημα ένα ιδιαίτερο άρωμα.

Εις την Ιωνίαν

*Τις την ψυχήν μου θα ημερώσει;
Τις εις τον πόθον μου θέλει δώσει
Πτερά Ζεφύρου;
Τις εις τους τόπους θε να με φέρει
Όπου ο Μέλης στιλπνός μαρμαίρει
Ως πλαζ αργύρου;*

*Εκεί γλυκείαι πνέουσιν αύραι,
Και εις το κύμα δονούνται μαύραι
Σκιαί πλατάνων.
Εκεί ευώδης θάλλει μωρσίνη,
Και όλα είναι τέρψις, γαλήνη,
Πλην των τυράννων!*

Από ελεγείο στο θάνατο ενός νέου ποιητή ιδού το προοίμιο (ο ποιητής το ποίημα το έγραψε σε ηλικία 16 ετών).

*Του παγετώδους γέροντος και του χιονοφόρου
Ιδού ο κρύος πρόδρομος με όλα του τα δώρα·
Η ετησία ώρα
Ιδού του φθινοπώρου.*

*Νεφέλαι τον ορίζοντα αρχίζουν να καλύπτουν.
Τι ομιχλώδης ο καιρός! τα φύλλα μαραμμένα
Αφίνουν ένα ένα
Τους κλάδους των και τίπτουν.*

*Εις τους μικρούς των τα πτηνά εκρύφθησαν κρυψώνας.
Ακούεις; πνεύμα νότιον εις τον αγρόν συρίζει
Και τον περιρραντίζει
Με ύδατος σταγόνας.*

*Η φύσις όλη κατηφής και όλη τεθλιμμένη,
της καλλονής της τον σκληρόν και τρομερόν φθορέα
Ως θύμα τον φονέα
Με φρίκην περιμένει.*

*Ουδέ το ρόδον το τερπνόν την φύσιν τέρπει πλέον,
Ούδ' ο ηδύπνους ζέφυρος, ούδ' άπαντα τα άνθη.
Το παν συνεμαράνθη
Με τ' άνθος των ανθέων.*

Δεν είναι μόνο το γνήσιο αίσθημα της φύσης· οι στίχοι τεχνικά δεμένοι σ' αυτές τις στροφές με την εναλλαγή των δεκαπεντασύλλαβων με τους μικρότερους στίχους δημιουργούν μια μουσική, αποζητούν έναν ρομαντικό μουσικό, έναν Σούμπερτ ή έναν Σούμαν για να τους τονίσει.

Ο Καρασούτσας είναι αναμφισβήτητα η πιο θερμή λυρική φωνή του νεοελληνικού ρομαντισμού, εκείνη με την οποία εγκυροτέρα εκφράστηκε. Και η φωνή αυτή δεν άλλαξε, δεν ελαττώθηκε με τα χρόνια. Στη λυρική του πορεία δεν παραστράτησε ούτε κι' έχασε την έμπνευσή του. «Τας εξής τας αρχαίας», λέει ο ίδιος

*Αείποτε διατηρώ,
Εις κλίματα μετέβην άλλα,
Πλην την αυτήν ψυχήν φορώ.*

*Και παρακολουθώ τας αύρας
Τους μυστικούς ψιθυρισμούς,
Και των νεφών εις τους δρυμώννας
Τους αιφνιδίους σκοτασμούς.*

*Της φιλερήμου εις τους θάμνους
Τρυγόνος την δειλήν φθογγήν,
Και των γεράνων εις τα νέφη
Την μετοπωρινήν κλαγγήν!*

Με τον Καρασούτσα συμβαίνει πότε-πότε κάτι περίεργο· σε ορισμένα του ποιήματα είναι σαν ν' ακούμε κάτω από τον αρχαϊκό στίχο έναν στίχο δημοτικό· σαν να νιώθουμε την ιδιαίτερη μελωδία, το

ιδιαίτερο βάδισμα του δημοτικού ή του κρητικού ακόμα στίχου. Μόνο το εξωτερικό ντύμα, μόνο τα λόγια είναι διαφορετικά:

*Ήτον ωχρά, ήτον νεκρά η νέα παρειά της,
Το δάκρυ έπιπτε βροχή από τα βλέφαρά της,
Και στεναγμοί διέσχίζον τα τρυφερά της χείλη
Συχνοί και αδιάλειπτοι σχεδόν ως να ωμίλει.
Πλησίον της κατέκειτο επί λευκού μαρμάρου,
Λευκό, επίσης και αυτό ως άγαλμα της Πάρου,
Το βρέφος της το τριετές, η νέα αδελφή μου,
Το τάλαν μετά σχήματος την έβλεπε πενθίμου
Και, παύσε πλέον, έλεγε, μη κλαίης, μήτηρ, έλα!
Και ο γλυκός της οφθαλμός εδάκρυε κι' εγέλα.*

Η σύνταξη, η δομή του λόγου είναι στερεά δημοτική, η καθαρεύουσα είναι σαν να έχει επιζωγραφηθεί. Αρκεί ν' αφαιρεθή η επιζωγράφηση, για να βρούμε το γνήσιο, πρωτότυπο στρώμα.

*Ήρθες, Μάρτιε. ήρθες λοιπόν
Και πρασίνισαν πάλι οι κάμποι
Και το βλέμμα του έαρος (της Άνοιξης) λάμπει
Λάμπει σ' όλη τη γη χαρωπό.*

Θα 'λεγε κανείς πως ο Καρασούτσας συνελάμβανε τις εμπνεύσεις του στη δημοτική και τις «μετέφερε» ύστερα στην ιδιαίτερη αρχαϊζουσα της εποχής. Ίσως αυτό να είναι και το μυστικό, γιατί οι στίχοι του (στις καλύτερες στιγμές του) έχουν αυτή την ιδιαίτερη θερμότητα, άγνωστη στους άλλους ρομαντικούς ποιητές, που τους κάνει τόσο μοναδικούς.

Έγραψε κι' ένα ποίημα σε αυτούσια δημοτική ο Καρασούτσας, από τα πρώτα του. Το έγραψε 18 χρονών, γι' αυτό ίσως είναι και πιο καθαρά ρομαντικό από τ' άλλα του. Τα κοινά μοτίβα της ρομαντικής ποιήσης μεταφέρονται εδώ με την ίδια άνεση στη δημοτική γλώσσα, όπως θα μεταφέρονταν και στην καθαρεύουσα· και η ποιότητα είναι το ίδιο υψηλή. Ο γνήσιος ποιητής έχει τη δύναμη να πλάθει ή γλώσσα — όποια γλώσσα — και να την κάνει ν' αποτυπώνει πιστά τους ποιητικούς του στοχασμούς.

Το Φθινόπωρον

*Το βουρκαμένο σύννεφο τον ουρανό μαυρίζει.
Ψιλή ψιλή αρχίνησε βροχή να ψιχαλίζει·
Είναι η φύσις που θρηνεί.
Τα δάκρια της είν' αυτά οπού πυκνοσταλιάζουν,
Τα σύννεφα οπού βογκούν και βαριαναστενάζουν
Είν' η θλιμμένη της φωνή.*

.....

*Δεκαοχτώ φθινόπωρα ως τώρα μόλις είδα,
Αλλ' αν και τόσο ενωρίς γυρίσω παρ' ελπίδα
Στην γήν οπού μ' έγένησε,
Ας θάψουν χέρια φιλικά το άψυχο κορμί μου
Κοντά στη ρίζα της ιτιάς που τόσαις στην ζωή μου
Φοραίς μ' φιλοξένησε.
Τους κλώνους της τους λιγυρούς ο ζέφυρος να κλίνει
Και ίσκιο μελαγχολικό στον τάφο μου να χύνει
Την ώραν του καλοκαιριού.
Και πάλιν όταν ο Καιρός αρχίζει να κρύνει,
Να πίπτει εις το μάρμαρο η χάλαζα, το χιόνι,
Και η βροχή του Γενναριού.*

Ο Καρασούτσας και ο Βαλαβάνης γεννήθηκαν, είπαμε, την τρίτη δεκαετία του αιώνα, 1822, 1824. Γεμίζουν με την παρουσία τους τα χρόνια 1850 - 1860. Ο Βαλαβάνης πεθαίνει στα 1854, ο Καρασούτσας δημοσιεύει την πληρέστερη ποιητική του συλλογή, τη *Βάρβιτο*, στα 1860, και ύστερα

μάλλον σωπαίνει. Μετά το 1860 θ' αρχίσουν να εμφανίζονται οι νεότεροι ποιητές, γεννημένοι στα 1830 - 1840 — είναι οι ποιητές που τους είδαμε να μαζεύονται γύρω από τη *Χρυσαλλίδα*. Λίγο αργότερα θα προστεθούν νεότεροι ακόμα, όσοι γεννήθηκαν μετά το 1840. Είναι κυρίως δύο, συνουμήλικοι και φίλοι, ο Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος και ο Σπυρίδων Βασιλειάδης. Πέθαναν και οι δυο νέοι, 30 χρονών, σχεδόν την ίδια χρονιά, το 1873 ο Πρώτος (η κηδεία του έγινε την ίδια μέρα με του Καρασούτσα), το 1874 φθισικός στο Παρίσι ο δεύτερος.

Δεν θα κάμουμε ιδιαίτερο λόγο γι' αυτούς. Και γιατί δεν μένει πια καιρός, και γιατί περισσότερο αντιπροσωπεύουν τον ρομαντισμό στην αρχή της παρακμής του. Αξιολογότερος βέβαια είναι ο Παπαρρηγόπουλος· ο ρομαντισμός τού έχει γίνει βίωμα, κάτι παραπάνω, πεποίθηση φιλοσοφική. Αλλά αυτό είναι και το ελάττωμα του. Κάνει στίχους τους πεισιθάνατους στοχασμούς του (λεποπαρδικόν τον είπε ο Παλαμάς), του λείπει όμως η γνήσια ποιητική φλέβα, η δροσιά της μέσης επαφής με τα πράματα.

Το οικοδόμημα του ρομαντισμού αρχίζει να χαλαρώνει και να διαλύεται. Με τον Παπαρρηγόπουλο ξεστρατίζει προς την ξηρότητα της σκέψης και της λογικής, με τον Βασιλειάδη προς τον αχαλίνωτο σθηματισμό και την πλαδαρότητα του στίχου — αυτά που θα καλλιεργήσει περισσότερο ο Παράσχος. Μετά τον θάνατο του Παπαρρηγόπουλου και του Βασιλειάδη αυτός θα μείνει και ο μόνος καθυστερημένος εκπρόσωπος του ρομαντισμού. Αλλά τώρα σαν κάτι καινούργιο αρχίζει να προμηνύεται. Στα 1877 ο Ροϊδης στην περίφημη διαμάχη του με τον Άγγελο Βλάχο καταδικάζει όλη τη ρομαντική ποίηση, στα 1878 εκδίδεται ο *Ραμπαγός* που θα τη σατιρίσει. Το 1879 οι *Τρυγόνες και Έχιδναι* του Ιωάννου Παπαμαντόπουλου (του κατοπινού Jean Moréas) — όπως έγραφε ο Παλαμάς — «σαν ν' αποχαιρετούσαν κάτι που έσβηνε· οι Στίχοι του Καμπά και οι Ιστοί Αράχης του Δροσίνη στα 1880 σαν να πρωτοχαιρετούσαν κάποιο ξημέρωμα». Η νέα γενιά του 1880, η γενιά του Δροσίνη και του Παλαμά, ανανεώνει την ελληνική ποίηση. Τα γεγονότα διαδέχονται ραγδαία το ένα το άλλο — φτάνουμε στο 1888 (τη χρονιά του *Ταξιδιού*), στο 1890. Ο ρομαντισμός είναι πια κάτι παλιό και ξεπερασμένο.

Κάτι παλιό και ξεπερασμένο είναι πολύ περισσότερο σήμερα. Η εποχή μας, βιαστική, έχει τα δικά της προβλήματα και τις δικές της αγωνίες· δεν έχει καιρό να χάνει για τον ρομαντισμό. Κάποτε αναρωτιόμαστε μήπως δεν έχει καιρό να χάνει και για την ποίηση. Προσωπικά δεν το πιστεύω. Προσωπικά ακόμα πιστεύω πως η ιστορική αναδρομή στα περασμένα ποτέ δεν παύει να είναι γόνιμη, ποτέ δεν παύει να μας δίνει καινούργιες απόψεις, μακάρι ίσως και λύσεις, στα δικά μας προβλήματα, που τα θεωρούμε τόσο καυτερά και αγωνιώδη. Όσο βιαστικούς κι' αν μας έχει κάμει η εποχή μας, μπορούμε ν' αφιερώσουμε μια ώρα (αν έγινε μία και... παρακαλώ να με συγχωρήσετε) για τα πενήντα αυτά χρόνια του ελληνικού ρομαντισμού, για τους ποιητές, που η πρόθεσή τους ήταν τουλάχιστο γνήσια και ευγενική: να υπηρετήσουν τη μεγάλη ιδέα της ποίησης.

